

УДК 81.000.93(477)

ВЛАСНА НАЗВА ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ МАРКЕР У ТВОРАХ ПОЛІТИЧНОЇ САТИРИ ІВАНА ФРАНКА

Наумова Т.М.

Приазовський державний технічний університет

У статті досліджено проблему створення сатиричного ефекту у творах Івана Франка через трансформацію імен та прізвищ реальних прототипів політичних діячів Західної Галичини XIX–XX ст. Головною стилістичною функцією таких номінативів є функція висміювання та сатиричного зображення. З'ясовано, що залежно від комунікативно-прагматичної мети, особові назви у сатиричних творах виконують роль генераторів експресивної виразності, у сатиричній формі сприяють розкриттю характерів, психології персонажів, вказують на їх соціальну належність.

Ключові слова: власна назва, номінація, денотат, оцінка, гумор, сатира.

Постановка проблеми. Творчість Івана Франка репрезентує українську літературу й українську літературну мову кінця XIX – поч. XX ст. у її західноукраїнському варіанті. У багатогранній спадщині поета, письменника, публіциста велике місце посідала сатира – гостра зброя політичної боротьби. Сам автор вважав гумор, сатиру, гострий дотеп невід'ємною ознакою кожного справжнього таланту, характерною особливістю стилю. Сатиричні твори І. Франка відзначаються глибоким ідейним змістом і високою майстерністю. В українській літературі письменник активно розвивав жанр політичної сатири, у якому продовжував традиції майстрів комічного – М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Салтикова-Щедріна. Об'єктом сатиричного зображення у творах політичної сатири І. Франка виступають постаті громадських, політичних діячів. Тут переважають портрети, намальовані засобами карикатуриста: Франко-сатирик відштовхувався від конкретної події та конкретного носія пороків. Він не зауважував, а то й зовсім відверто подавав імена сатиричних прототипів. Такі твори мають глибоко викривальну функцію. Наукові дослідження стилістичної функції сатиричних номінативних маркерів у текстах Івана Франка актуалізують питання системного аналізу релевантних для гумористично-сатиричних текстів назв осіб. У функціонально-стилістичній системі української літературної мови номінації осіб утворюють кількісно значну й структурно розгалужену систему. У різних функціональних та експресивних стилях на різних часових зрізах літературної мови актуалізуються ті чи інші номінації, що зумовлено стильовими інтенціями мови, комунікативною прагматикою та стилістичними конотаціями усталених і трансформованих мовних одиниць. Назва особи в гумористичних творах Івана Франка є, з одного боку, художнім образом, який репрезентує зміни семантики слова в художній мові, а з другого – формою висловлення авторських думок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про особливості образотворчої палітри І. Франка в сатиричних творах висвітлювали у своїх працях А.М. Халімончук, М.Т. Чечот, З.І. Франко, Л.М. Третевич, Л.М. Полюга. А.М. Халімончук зазначав, що в багатьох сатиричних творах І. Франко не дотримувався традиційного для того часу правила белетриста: при змальованні персонажа подавати його портрет, відтворювати зовнішність [12]. Безпосередньо проблеми номінації особи порушували у своїх дослідженнях О. Снітко [8], М. Голянич [2], які про-

блему внутрішньої форми слова взагалі і номінації осіб зокрема висвітлювали з позиції інтерпрагматичності. Саме текст, особливо художній, найбільшою мірою може виявити природу, характер внутрішньої форми номінації, її здатність впливати на формування семантики ключових слів, окремих словосполучень, сприяти виникненню конотативних значень, додаткових смислових прирощень, мотивувати художній образ [8]. Проблему експресивності емоційно-оцінних назв осіб досліджувала Л.П. Жаркова. Вона наголошувала, що «емоційно-оцінне забарвлення звичайно пов'язане з уживанням слова або його семантикою, тобто воно може бути ситуативним, контекстним або постійним компонентом слова. Постійне емоційно-оцінне забарвлення – це лише одна з форм емоційного вияву слова» [3, с. 76]. Назви, семантичною основою яких є внутрішня форма слова, Л.П. Жаркова класифікувала «як більш емоційно насичені навіть у порівнянні з їх відповідниками, що мають позитивний або негативний понятійний зміст» [3, с. 77]. Зіновія Франко, досліджуючи ономастику творів І. Франка, наголошувала на тому, що антропонімія в мовотворчості Івана Франка відіграє трояку роль: національної паспортизації, соціальної типізації, інтелектуальної і психологічної індивідуалізації [11, с. 66].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Франкова сатира відбиває конкретно-історичні реалії Галичини кінця XIX – початку XX ст. Об'єктом сатиричного зображення в досліджуваних текстах письменника виступають як постаті громадських політичних діячів, так і прості люди. Назви осіб у І. Франка належать до часто вживаних і семантично вузлових. Уважаємо, що аналіз номінації осіб як стилістично маркованих одиниць художнього тексту гумористично-сатиричного спрямування у творах політичної сатири Івана Франка допоможе ширше розкрити механізм творення сатирично-оцінного ефекту, виявити стильову інтенцію номінації осіб.

Мета статті. У пропонованій розвідці маємо проаналізувати потенціал номінації особи як стилістичної категорії на матеріалі сатирично-гумористичних текстів Івана Франка, які змальовують соціально-політичні зрізи суспільства Західної Галичини кін. XIX – поч. XX ст., окресливо мовні засоби, якими користується автор для створення сатирично-гумористичного ефекту з метою висвітлення й висміювання ключових рис окремої політичної постаті.

Виклад основного матеріалу. Власні особові назви у творах І. Франка є хоч і невеликою, але важливою часткою словника письменника. Враховуючи стилістичну доміанту, поділяємо власні номінації осіб на дві групи. До першої належать так звані дейктичні номінативи, які однозначно вказують на реальних прототипів персонажів. До другої групи зараховуємо інформаційно-оцінні назви, які автор добирає або штучно утворює за взірцем власне антропонімів [1, с. 22].

Дейктичні номінативи у сатиричних творах І. Франка, повторюючи «щедрінський прийом конспірації соціального адресата», містять також авторську характеристику інтелектуальних можливостей денотатів та характерні риси їхньої соціальної поведінки.

Реальні особи дістають вигадані імена, які автор може структурно переоформити, зберігаючи при цьому певний елемент справжнього імені адресата. У трансформованих художніх антропонімах домінує прагматична авторська характеристика – база для змалювання сатиричного образу. Домінантною ознакою, покладеною в основу перефразування реального апелятива, є виокремлення певних громадсько-соціальних рис поведінки особи. Оскільки І. Франко звертався до жанру політичної сатири, об'єктами висміювання виступали політичні та громадські діячі.

І. Франко часто вдається до перефразування прізвищ відомих діячів «москвофільської» партії: Івана Наумовича названо *Наумом Безумовичем*. Номінація вказує на інтелектуальні та розумові здібності особи. Прізвище Наумович перейшло у розряд власних імен – *Наум*. Стилістично стрижнева морфема *-ум-* двокомпонентного номінатива *Наум Безумович* сполучається з префіксом *без-*, який вказує «на відсутність кого-, чого-небудь» [7, т.I, с. 118]. Так І. Франко створює сатиричний портрет редактора журналу «Наука» священника Івана Наумовича.

Сема «відсутність розуму» наявна в іншому літературно-художньому антропонімі *Слабоум*, яким І. Франко наділив редактора газети «Слово» Венедикта Площанського. Номінацію утворено від прикметника *слабоумний*. Тлумачний словник визначає його як «те саме, що *недоумкуватий*» [7, т.XI, с. 344], а словник синонімів подає до нього лексико-семантичний варіант *дурень* [6, т.I, с. 974]. Прямі вказівки на те, що лексеми *слабоум* і *дурень* утворюють синонімічний ряд, лексикографічні праці не фіксують. У тексті І. Франко пояснює семантику цієї номінації: *Лиш не знати це напевно, / Чи то від чола плоского, / Чи то від ума слабого / Князь сей звався Слабоум* [4, т.4, с. 372]. За своєю сигніфікативною природою, наявністю визначальної морфеми *-ум-* та стилістичними ознаками номінації *Слабоум* і *Безумович* семантично близькі.

Як літературний персонаж Іван Наумович досить часто згадується у сатиричних творах І. Франка. Так, у «Думі про Меледикта Плоськолоба» йдеться про безхребетну людину, яка весь час комусь чимось поступається, відмовляється від своїх слів. Тому автор називає його *Раком*. Головна ознака первинної номінації *рак* – покриття панцером безхребетна прісноводна тварина [4, т.VIII, с. 443]. Другий компонент номінації *Поступович* трансформовано із застарілої назви *поступовець*, що в галузі політики визначала при-

хильника повільного, поступового розвитку, ворога рішучих, революційних заходів [4, т.VII, с. 386]. Стилістична виразність антропоніма *Рак Поступович* досягається поєднанням логіко-ситуативних синонімів *Рак* і *Поступович*: обидві лексеми в плані вираження буття наголошують на спільній для них семі «рух назад». Екстраперсональна експресивність складної номінації досягається градаційним нанизуванням оцінних антропонімів.

Виразний сатиричний ефект – результат від зіставлення дейктичного літературно-художнього антропоніма з реальним апелятивом. При цьому визначальною є роль контрасту, коли в корелятивні зв'язки вступають спільнокореневі, але по-різному префіксовані слова: *На-умович*, *Без-умович*. Пейоративна оцінка фахової діяльності персонажа, зокрема характеристика його ораторського мистецтва, зумовлює відповідний добір емоційно-експресивних лексем у стилістичній трансформації дейктичного апелятива.

На відміну від антропоніма *Наум Безумович*, де реальне прізвище перейшло в розряд художньо-антропонімічного імені (*Наумович* → *Наум*), а негативна конотація прізвища *Безумович* виникає внаслідок заміни префіксальних морфем: *На-умович* → *Без-умович*. Структурно-стилістичні композити номінації *Меледикт Плоськолоб* залишено без змін.

Коренева морфема *-плоск-*, наявна в лексемі *плосцина*, *плоский*, у проекції на характеристику розумових та інтелектуальних здібностей денотата вже від початку є інгерентно експресивною. Стилістичне декодування прикметникової лексеми *плоский* визначається загальномовним словником у переносному значенні як «позбавлений оригінальності, гостроти; банальний» [7, т.VI, с. 592]. І. Франко не випадково обирає для сатиричної характеристики номінацію – *лоб*. Прикметникове словосполучення *плоский лоб*, від якого утворився антропонім *Плоськолоб*, у переносному значенні утворює синонімічний ряд із фразеологізмом *пустий лоб*, який характеризує людину, не здатну добре мислити, нерозумну [10, т.2, с. 549].

У поемі «Дума про Меледикта Плоськолоба» І. Франко вживає ще один оцінний номінативний фразеологізм: *То безпантелицький князь Меледикт Плоськолоб, / На прозвище Капустяний Лоб...* [4, т.3, с. 228]. Лексикографічні праці не засвідчують функціонування фразеологізму *капустяна голова (лоб)* на позначення розумових здібностей людини. Актуалізоване негативною семантикою номінації *Меледикт Плоськолоб*, словосполучення *Капустяний Лоб* автоматично набуває зниженої експресії. Спираючись на прикметниковий елемент номінації, у Словнику фразеологічних синонімів фіксуємо сполучення *капустяна голова*, яке в емоційно-експресивному плані характеризує людину некітливую, нерозторопну, неухажну [10, т.1, с. 183]. Автор іронізує та насміхається з Венедикта Площанського, наділяє його розумовими та інтелектуальними вадами. І. Франко активізує розгортання негативно-оцінної характеристики героя в поетичному тексті, коли називає його *ослом*, *пивним котлом*, *капустяним князем капустяної громади* [4, т.3, с. 238].

Якщо в номінації *Меледикт Плоськолоб*, сатиричний образ героя спирається на його виняткову здатність «молоти, тріпати язиком», то прототип *Тиховича Мовчальського* має характеристику дія-

метрально протилежну. Тихович Мовчальський – учитель гімназії Гнат Тихович. Процес переходу історичного прізвиська в розряд літературно-художнього антропоніма актуалізував у нього сему 'тихий', тобто який майже не утворює звуків, не робить шуму, а в переносному значенні – 'безмовний' [7, т.І, с. 135]. Сема 'тиша, безмовність' наявна і в ситуативному прізвиську героя – *Мовчальський*. Співвідносно з лексемами *мовчати, мовчазний*, воно вступає в синонімічні відношення з номінацією *Тихович*. Зауважимо, що словник синонімів засвідчує паралельне вживання форм *тихий* і *мовчазний* [6, т.2, с. 739]. Вибір номінації зумовлено відповідним лексичним оточенням. Характеристика героя доповнюється контрастною семантикою діалектизму *бесідник* – «той, хто виступає на зборах, промовець, оратор» [7, т.І, с. 18]. Ораторське мистецтво Мовчальського на зборах рутенців, коли всі чекали від нього «слова громового» на адресу не-«Другів» та не-«Правд», вмістилося в одне речення: *...Якби не було йому добре слово в голову впало. / Він осмілювся, кашельнув і всім на диво / Сказав: «Господинове, кажім пислати по пиво!»* [4, т.3, с. 233]

Семантичний аспект антропоніма *Міх Ковальський* співвідноситься з референтом через поняттєве опосередкування прізвища Василя Ковальського – судового радника, депутата віденського парламенту і галицького сейму. У художньому тексті виділено головний концепт у прізвищі – *Міх*, «пристрій для нагнітання повітря, що використовується у ковальському, скляному виробництві для роздування вогню» [7, т.ІV, с. 577]. З метою посилення експресивності назви автор утворює фразеологізовану номінацію шляхом повторювання стилістичних синонімів. У М. Номиса фіксуємо фразеологізм *роздувся, як ковальський міх*. Так характеризують сердиту або чванькувату особу [9, с. 180]. Сучасні словники не фіксують вживання цього фразеологічного комплексу в наведеному значенні.

Василь Ковальський обіймав високу державну посаду, тому І. Франко називає його «першим поборником». Скупий на слова, *Міх Ковальський* свої емоції виражає звуками, що нагадують роботу ковальського міха, *фукнув, зашипів*. Прізвище *Ковальський* залишилося незмінним у процесі творення найменування, але воно мотивувало добір номінативного імені для створення сатиричного образу.

Прийом деструктуризації лексичного апелювання спостерігаємо у власній номінації *Митро Полита*. Трансформація Франком слова *митрополит* у дві самостійні власні номінативні лексеми *Митро* і *Полит* уточнює характерні ознаки адресата, на який спрямована сатира. *Митро Полита* – галицький митрополит Йосип Сембратович. Виокремлений з контексту антропонім *Митро Полита* виконує тільки називну функцію і має меліоративне значення. Контекстуальне ж оточення, у якому функціонує номінатив *Митро Полита*, надає йому негативно-експресивного відтінку. Сатиричне забарвлення слова пов'язане з контекстовою ситуацією і повністю від неї залежить: *Був там іще старець божий Митро Полита, / Що ума не набрався через довгі літа...* [4, т.3, с. 228].

І.Франко підкреслює поважність сану Йосипа Сембратовського словосполученням *старець божий*. Лексема *старець* визначає чернечий чин

поважної духовної особи [7, т.ІХ, с. 653]; сама структурно розгорнута номінація *старець божий Митро Полита* не має додаткової конотації сатиричного спрямування.

Експресивна характеристика, негативне ставлення автора до зображуваного ним героя продукується суб'єктивно-авторською оцінкою розумових здібностей Йосипа Сембратовича, який за довгі роки перебування в сані «ума не набрався».

Виразовий стилістичний ефект створює номінативна лексема *Халява* [4, т.3, с. 228]. Таке прізвисько дістав прелат собору святого Юра, що у Львові, Михайло Малиновський, який, маючи титул представника вищого духовенства, звик вільно користуватися грошовими жертвами з церковних приходів. Референт вихідного значення вторинної номінації *Халява* позначає неохайну, розбещену чи скупу людину. У цьому значенні лексема функціонує і як лайка [7, т.10, с. 15]. «Словарь української мови Б. Грінченка» фіксує вживання слова *халява* на позначення розбещеної особи жіночої статі [5, т.ІV, с. 384]. З.Франко свого часу звертала увагу на утворення номінації *халява*. На її думку, назва *халява* – «омонім для певної особи на прізвище Михайло Малиновський, ім'я якої стало ґрунтом для переосмислення і контамінації: *Ми – хайла → Халява*» [11, с. 66].

На нашу думку, назва *халява* у сатири І. Франка має єврейське коріння. І.Франко був добре обізнаний з єврейською культурою. У його творчому доробку є чимало творів з єврейської тематики. Він черпав єврейський фольклор з живого побутування, цікавився усною словесністю євреїв ще з гімназичних дрогобицьких років, записував та публікував її. Цілком можливо, що поет знав про звичай у єврейських храмах один раз на тиждень роздавати безплатно молоко для сиріт та убогих. Ця традиція мала назву «хелав», тобто «безплатне молоко» [13]. Вибір номінації *халява* міг мотивуватися наявністю у слові семи 'дармове, безплатне'. Використання номінації *халява* в згаданому значенні не фіксують ні Словник Б. Грінченка, ні СУМ.

Зводяться всі визначені семантичні характеристики лексеми *халява* в одну, отримуємо портрет роздвоєної особистості. З одного боку, це персонаж, як зазначає автор, – «чесний отець». Але вся його «чесність» полягає у праві задарма користуватися усіма матеріальними благами своєї пастви, і за те йому *вічна в Рутені слава* [4, т.3, с. 228].

Висновки і пропозиції. У мовотворчості І. Франка фіксуємо власні імена з прозорою етимологією, що вказує конкретно або символічно на якусь рису референта. Такі номінації одночасно характеризують персонаж і містять авторську оцінку. Головною стилістичною функцією особливих номінацій у сатири І. Франка є функція висміювання, сатиричного зображення.

Серед особливих назв у сатирично-гумористичних творах І. Франка виділяємо номінативні лексеми самодостатнього характеру, внутрішня форма яких вже від початку має експресивну оцінку. Стилiстично маркованими вони залишаються і поза контекстом. Такі номінативи містять у собі оцінний компонент. Інші номінативні лексеми мають контекстуальне оцінне значення. Поза межами контексту ці назви виявляються стилістично нейтральними.

Отже, залежно від комунікативно-прагматичної мети сатиричного твору автор використовує особові назви в першу чергу для інтенсифікації експресивної виразності. У разі трансформації дійсних номінацій автор варіює звукову чи графічну оболонку слова для вираження нового змісту. Особові імена у мовотворчості І. Франка несуть змістове кваліфікативно-інформаційне навантаження: у сатиричній формі сприяють

розкриттю характерів персонажів, їхньої психології, вказують на соціальну належність.

Міркування, представлені у статті, не охоплюють повне коло питань, пов'язаних із семантико-стилістичним декодуванням особових номінацій у текстах Івана Франка. Вони можуть бути доповнені аналізом інших семантичних груп номінативних лексем, як то загальні назви, назви прикладкового типу тощо.

Список літератури:

1. Белей Л.О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст.: Автореф. дис. ... доктор. філолог. наук: 10.02.01/ Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1997. – 48 с.
2. Голянич М.І. Внутрішня форма слова і художній текст / М.І. Голянич. – Коломия: Вік, 1977. – 180 с.
3. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови / Загальні назви осіб. – К.: Вища школа, 1969. – 135 с.
4. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є.П. Кирилюк (голова) та ін.; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986.
5. Словарь української мови: [До 70 тис. слів]: В 4 т. / НАН України, Ін-т української мови; упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996–1997.
6. Словник синонімів української мови : У 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та інші ; НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні ; Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1999–2000.
7. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
8. Снітко О.С. Внутрішня форма номінативних одиниць / Олена Степанівна Снітко. – Львів: Плай, 1990. – 236 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
10. Фразеологічний словник української мови / уклад. : В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.
11. Франко З.Т. Ономастика в мові творів Івана Франка / Зеновія Тарасівна Франко // Мовознавство. – 1975. – № 2. – С. 55–66.
12. Халімончук А.М. Сатиричний портрет у прозі малих жанрів І. Франка [Текст] / А.М. Халімончук // Укр. літературознавство : міжвідом. респ. зб. – Львів, 1969. – Вип. 7 : Іван Франко. Статті і матеріали. – С. 119–123.
13. Шишкин М. Трактат о халяве / Шишкин М. // Лиц и гимназ. образование, 2004. – Т. № 5. – С. 69–71.

Наумова Т.М.

Приазовский государственный технический университет

ИМЯ СОБСТВЕННОЕ КАК СТИЛИСТИЧЕСКИЙ МАРКЕР В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ САТИРЫ ИВАНА ФРАНКО

Аннотация

В статье исследована проблема создания сатирического эффекта в произведениях Ивана Франко через трансформацию имен и фамилий реальных прототипов политических деятелей Западной Галичины XIX–XX в. Главной стилистической функцией таких номинативов есть функция высмеивания и сатирического изображения. Выяснено, что в зависимости от коммуникативно-прагматической цели, личные имена в сатирических произведениях выполняют роль генераторов экспрессивной выразительности, в сатирической форме способствуют раскрытию характеров, психологии персонажей, указывают на их социальную принадлежность.

Ключевые слова: имя собственное, номинация, денотат, оценка, юмор, сатира.

Naumova T.M.

Pryazovskyi State Technical University

PROPER NAME AS A STYLISTIC MARKER IN THE WORKS OF THE POLITICAL SATIRE OF IVAN FRANKO

Summary

The article explores the problem of creating a satirical effect in Ivan Franko's works through the transformation of the names and surnames of real prototypes of political figures of Western Galicia of the XIX–XX-th centuries. The main stylistic function of such nominatives is the function of ridicule and a satirical image. It was found out that, depending on the communicatively-pragmatic goal, personal names in satirical works play the role of generators of expressive expressiveness, contribute to the disclosure of characters, psychology of personages in a satirical form, indicate their social belonging.

Keywords: proper name, nomination, denotate evaluation, humor, satire.